

מורה הנבוכים כספר של פילוסופיית ההלכה

אמר המשורר: "סור מַרְע וְעֵשָׂה טוֹב" ! (תהלים לד:טו; השוו לז:כז). איזה חיבור מחיבורי הרמב"ם עוסק בנושא זה? כלומר, איזה מחיבוריו עוסק בתוכנה של פסוקית זו – בהתרחקות מן הרע ובעשיית הטוב? אולי הפירוש למשנה, ובפרט ההקדמה למסכת אבות ("שמונה פרקים") העוסקת בתורת המידות? אולי ספר המצוות המונה את תרי"ג מצוות התורה המקרבות את האדם לטוב ומרחיקות אותו מן הרע? או אולי החיבור הגדול משנה תורה, הנקרא גם הי"ד החזקה, ובפרט הלכות דעות הקובעות לאדם את כללי ההתנהגות הראויה ומגדירות לו את "הדרכים הטובים והישרים" (הלכות דעות א:ו)? ובכן, איזה ספר רמב"מי עוסק בנושא של "סור מרע ועשה טוב"? התשובה של הרב יוסף קאפח זצ"ל היתה חד-משמעית: ספר מורה הנבוכים!

בדברי המבוא שלו לתרגומו העברי למורה הנבוכים, הרב קאפח מתאר את מורה הנבוכים במלים אלו: "הספר הקדוש הזה שבו אצורה גנוזה נשמתה של היהדות, מהותה של דת משה וישראל, שכל אדם מישראל חייב ללמדו ולשננו כדי שיוכל לפחות ל'סור מרע', ויזכה הזוכה להגיע ל'ועשה טוב'".¹ הווי אומר: מורה הנבוכים הוא הספר המלמד אותנו "סור מרע ועשה טוב"! ההוראה הקלה יותר, הגלויה יותר, האקזוטית יותר היא: סור מרע! ההוראה הקשה יותר, הסמויה יותר, והאזוטית יותר היא: ועשה טוב! כל קורא של מורה הנבוכים לומד "סור מרע", ואילו יחידי הסגולה בלבד זוכים להגיע ל"ועשה טוב". למה התכוון הרב קאפח בדבריו אלה על אודות ספר מורה הנבוכים ו"סור מרע ועשה טוב"?

ואולם הבדיקה מעלה שהרמב"ם אינו מצטט את הכתוב "סור מרע ועשה טוב" בכל מורה הנבוכים, ואף לא בחיבוריו האחרים.² אולם הוא מצטט את הפסוק שלאחריו, "עֵינֵי ה' אֶל צְדִיקִים וְאֲזַנָּיו אֶל שׁוֹעֲתִים" (תהלים לד:טז), ונדמה שה"צדיקים" בפסוק זה הם המקיימים את הצו "סור מרע ועשה טוב". הוא מצטט את הפסוק במורה הנבוכים,

* הרצאה שנישאה בחול המועד סוכות תשע"א בבית הכנסת ארגון "אבי דוד" בירושלים, ביום עיון במשנת הרמב"ם במסגרת "הקבלת פני רב".

¹ רמב"ם, מורה הנבוכים, מקור ותרגום, ר' יוסף בכה"ר דוד קאפח, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ב, עמ' 9. על דברי המבוא של הרב קאפח לתרגומו ל"מורה הנבוכים", ראה יוסף פרחי, "על דברים אחדים – הקדמת הרב קאפח לספר מורה הנבוכים", מסורה ליוסף ז' (תשע"ב), עמ' 119-149.

² ראה קאפח, המקרא ברמב"ם: מפתח לפסוקי המקרא ברמב"ם, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ב.

חלק ג, פרק יח, פרק הדין בהשגחה האלוהית ושלמות האדם. בפרק זה הרמב"ם מסביר שההשגחה האלוהית חלה על האדם ביחס ישיר לשלמותו השכלית, ושלמותו השכלית מתבטאת בהכרתו את ה'. מסתבר כי הכתוב "סור מרע ועשה טוב" מתייחס למוסר האמתי המתחייב משלמות האדם והכרתו את ה', לא למוסר האוטומטי והלא-רפלקטיבי של "מצות אנשים מלומדה". ואולי יש מקום לדייק, לפי דבריו של הרב קאפח על ההבדל בין "סור מרע" ו"ועשה טוב", ולומר כי "סור מרע" מתייחס למוסר השגרתי ("המפורסמות") הנדרש מכל בני האדם, בעוד ש"ועשה טוב" מתייחס למוסר הרפלקטיבי הנדרש מיחיד הסגולה. מכל מקום, ה"צדיקים" הנזכרים בפסוק הם שלמים לא רק במעלותיהם המוסריות אלא גם במעלותיהם השכליות. המוסר שלהם הוא המוסר המובהק המכונה "חסד וצדקה ומשפט" (ירמיה ט: כג; מורה הנבוכים ג: נד). הם יודעים את ה', סרים מן הרע, ועושים טוב.

בהמשך דבריו במבוא לתרגומו למורה הנבוכים, הרב קאפח נדרש לשאלת מטרתו של מורה הנבוכים. הוא כותב שהספר בא "למלט" את בני האדם מן "ההעדר", "האפסות", ו"התוהו המחשבתי", "ולהנחותם אל היש", אל "המציאות", אל "הדעת והתבונה"³. בדברים אלה, הרב קאפח כמדומני רומז שוב לפסוקית "סור מרע ועשה טוב"; שכן "טוב" במינוחו של הרמב"ם הוא היש, המציאות, היקום, כמו שכתוב "וירא אלוהים כי טוב" (בראשית א: ד, י, יב, יח, כא, כה, לא); ו"רע" במינוחו הוא ההעדר או האפסות (מורה הנבוכים ג: י-יג). יוצא כי הרמב"ם כתב את מורה הנבוכים כדי להציל את בני האדם מן התוהו המחשבתי ("סור מרע") ולהורות להם דרך הדעת והתבונה ("ועשה טוב").

יש להדגיש כאן שלפי הרמב"ם המוסר האמתי הוא מוסר המבוסס על דעת ותבונה (ראו מורה הנבוכים א: נד; ג: יא; ג: נד). המעשים הרעים מתחייבים מתוהו מחשבתי, כלומר, מהעדר חכמה, ואילו המעשים הטובים מתחייבים מהכרה מעמיקה של היש או המציאות, הכרה מדעית המביאה אל הכרת ה'. המוסר האמתי תלוי אפוא בהכרת ה' השכלית. משום כך, הלכות יסודי התורה קודמות להלכות דעות בספר המדע. קודם כל, "אנכי ה' אלוהיך" (שמות כ: ב; הלכות יסודי התורה א: א-ו) ורק אחר כך "והלכת בדרכיו" (דברים כח: ט; הלכות דעות א: ו). מי שאינו יודע את דרכי ה' אינו יכול ללכת בהן, ואילו היודע אותן מסוגל לסור מרע ולעשות טוב.

קיצורו של דבר, כפי שמטעים הרב קאפח, ספרו הפילוסופי הגדול של הרמב"ם בא ללמדנו לסור מרע ולעשות טוב. בכורכו את מורה הנבוכים עם הפסוקית "סור מרע ועשה טוב", הרב קאפח רמז ליסוד היסודות של מחשבת הרמב"ם: הקשר ההדוק בין ידיעת ה' לבין ההתנהגות המוסרית, כלומר בין עיון למעשה.

³ מוה"נ, תרגום קאפח, שם.

ברם, מה טיבו של ספר מורה הנבוכים? מהו הז'אנר או הסוגה שלו? מהו נושאו? מטפיזיקה, תיאולוגיה, אתיקה, תורת המדינה, פסיכולוגיה, פרשנות המקרא, פרשנות המדרש? ואולי כל הנושאים האלה ביחד? או שמא אף אחד מהם? יש האומרים שאין בכלל לסווג את הספר בבשום סוגה ידועה מכיוון שהוא "יחיד במינו" (*sui generis*) ואין שום ספר דומה לו. אכן קשה מאד לסווג את מורה הנבוכים. לעניות דעתי, התשובה הטובה ביותר לשאלת הסוגה של מורה הנבוכים היא: פילוסופיה של המשפט או פילוסופיה של ההלכה.

מורה הנבוכים הוא הרבה דברים אבל בראש ובראשונה הוא ספר העוסק בפילוסופיה של ההלכה.⁴ הרמב"ם מעוניין במורה הנבוכים לענות על שאלות יסוד משפטיים ומטא-משפטיים, כגון: מדוע האדם זקוק לחוקים ומשפטים? מהי תכליתם? מהו ההבדל בין חוקה מדינית רגילה לבין תורה אלוהית? ומהו הקשר בין שלמות האדם לבין קיום מצוות התורה האלוהית? מורה הנבוכים אינו עוסק בהלכה לשמה: הוא אינו ספר הלכתי אלא ספר פילוסופי על אודות ההלכה. ייתכן כי גם הרב קאפח סבר כי מורה הנבוכים הוא ספר פילוסופי על אודות ההלכה, ואולי זאת הייתה כוונתו כשהוא מתאר אותו כספר העוסק ב"סור מרע ועשה טוב".

בתחילת הספר, בחלק א, פרקים א-ב, הרמב"ם דן בבריאת אדם הראשון ובמעשיו בגן עדן. לפי פרשנותו, האדם נברא בשלמות שכלית ("צלם אלוהים"). במצב זה הוא הכיר רק את המושגים המדעיים האובייקטיביים של "אמת" ו"שקר", ולא את המושגים הלא-מדעיים הסובייקטיביים של "טוב" ו"רע". "אמת" ו"שקר" הם מושגים אובייקטיביים מפני שהם מתארים את המציאות, ואילו ה"טוב" וה"רע" הם מושגים סובייקטיביים מפני שהם מתארים את היחס של האדם למציאות. אין "טוב" ו"רע" באופן מוחלט, אבל יש "טוב ל...", "טוב לו", "טוב לה", או "רע ל...", "רע לה". אולם, במהרה האדם נכנע לתאוותיו הדמיוניות, נטש את דרך השכל, והתחיל להשתמש במושגים "טוב ורע" כשאכל מ"עץ הדעת טוב ורע". פתאום היה זקוק לחוקים ומשפטים (למשל, חשיפת הערווה בפומבי היה דבר מגונה), כדי לרסן את תאוותיו הדמיוניות ולעזור לו לחיות חיים רציונליים יותר. בדבריו על אדם הראשון וגן עדן, הרמב"ם למעשה מסביר מדוע יש לאדם צורך בחוקים ומשפטים.

בהמשך החלק הראשון של הספר, הרמב"ם דן בקשר בין תבונה לבין חוק (מורה הנבוכים, חלק א, פרק נד). אם מטרת החוקים והמשפטים היא לעזור לבני אדם לחיות חיים רציונליים יותר, אזי מובן מאליו שהמחוקקים והשופטים האידיאליים חייבים להיות שלמים בשכלם. משה רבנו, שקיבל את התורה מסיני, מתואר כאדם שהגיע לשלמות השכלית הגדולה ביותר האפשרית, והכיר את "כל הנמצאים כולם". שלוש

⁴ ראה מאמרי "הרמב"ם על כלליות החוק ותפקיד השופט", בתוך חנינה בן-מנחם וברכיהו ליפשיץ (עורכים), דין ויושר בתורת המשפט של הרמב"ם, ירושלים: המכון לחקר המשפט העברי, תשס"ד, עמ' 253.

פעמים במורה הנבוכים הרמב"ם מכנה את משה רבנו "רבן של חכמים" (סיד אלעאלמין; א:נד; ג:יב; ג:נד). הקשר בין תבונה לחוק הוא נושא מרכזי בספר.

בחלק השני של ספרו הרמב"ם מבדיל בין שני סוגים של "תורה" או "חוקה" (שריעה), תורה נימוסית ותורה אלוהית (מורה הנבוכים, חלק ב, פרק מ). לתורה הנימוסית תכלית אחת: תיקון הגוף, הסדר החברתי, השלום. לתורה האלוהית שתי תכליות, אחת מיידית ואחת סופית. התכלית המיידית היא תיקון הגוף, הסדר החברתי, והשלום. התכלית הסופית היא תיקון הנפש, קידום המדעים, והכרת אלוהים. בחלק השלישי של ספרו, הרמב"ם מוכיח כי תורת משה מתאימה להגדרה של תורה אלוהית (מורה הנבוכים, חלק ג, פרקים כז-כח). מתברר כי תכליתה של תורת משה היא לכונן שלום בחברה ולכוון את כל אחד ואחד אל לימוד המדעים ואל הכרת ה'.

באותו הדיון על הגדרת התורה האלוהית בחלק השני של הספר, הרמב"ם מדבר על הקשר בין חוק לטבע (מורה הנבוכים, חלק ב, פרק מ). הוא דוחה את התפישה של "משפט הטבע" (lex naturalis). הוא מסביר שם שהתורה "אינה טבעית" אבל "יש לה מבוא בעניין הטבעי". כלומר, התורה כשלעצמה אינה טבעית, אבל היא באה לענות על צורך טבעי של האדם: הצורך בתיקון הגוף ותיקון הנפש.⁵ המצוות המוסריות של התורה, לפי הרמב"ם, אינן "טבעיות" או "שכליות" אלא "מפורסמות" בלבד (מורה הנבוכים א:ב; ב:לג).

בחלק השלישי של הספר, הרמב"ם דן באחת מבעיות-היסוד של הפילוסופיה המשפטית: הבעיה של כלליות החוק (מורה הנבוכים, חלק ג, פרק לד). כיצד יכול החוק, המתייחס בהכרח לכלל, לפתור בעיות של הפרט, שהרי הפרטים נבדלים זה מזה ושונים זה מזה, ולפעמים הכללים אינם מתאימים לפרט מסוים. אפלטון ואריסטו ראו בכלליות החוק בעיה חמורה. לעומתם, הרמב"ם סבר כי היתרון הגדול של החוק הוא דווקא בכלליותו. כאשר החוק משתדל להתייחס לכל פרט ופרט ולכל מקרה ומקרה, הוא נהפך למסורבל ולא יעיל, ובלשון חז"ל, "נתת דבריך לשיעורין" (בבלי שבת לה ע"ב ועוד).⁶

בהמשך החלק השלישי של הספר, הרמב"ם דן בטעמי המצוות בהקשרן ההיסטורי המקראי, לא בהקשרן ההלכתי העכשווי (מורה הנבוכים, חלק ג, פרקים לה-מט). שם הוא כותב: "כי הכוונה עתה לתת טעם למקראות [אלנצוין], לא ליתן טעמים לתורה שבעל פה [אלפקה]" (פרק מא). בפרקים אלה, הרמב"ם עוסק בשאלת הקשר בין המקורות ההיסטוריים הקדומים של החוק לבין החוק התקף בימינו.

⁵ ראה אליעזר חדר, התורה והטבע בכתבי הרמב"ם, ירושלים: מאגנס, תשע"א.

⁶ ראה מאמרי המצוטט בהערה 4.

בפרק אחר מן החלק השלישי, הרמב"ם מסביר כיצד התורה האלוהית מסוגלת ליצור את החברה המעולה (מורה הנבוכים, חלק ג, פרק יא): "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכדים" (ישעיה יא:ט). במקום שיש חכמה, יש שלום.

לסיכום, העניין העיקרי בכל שלושת חלקי ספר מורה הנבוכים, הוא הפילוסופיה של המשפט או הפילוסופיה של ההלכה. הספר כולו עוסק בשאלות הגדולות של הפילוסופיה של המשפט והפילוסופיה של ההלכה: מדוע יש לאדם צורך בחוקים ומשפטים? מה הן המטרות של החוק? מהו הקשר בין תבונה לחוק? מהו הקשר בין טבע לחוק? מהו הקשר בין היסטוריה לחוק? מהי "תורה אלוהית" ומהו ההבדל בינה לבין חוקות פוליטיות רגילות? וכיצד מסוגלת התורה האלוהית ליצור את החברה המעולה? לשון אחר: מורה הנבוכים הוא ספר שמטרתו היסודית היא ללמדנו כיצד נוכל לסדר מרע ולעשות טוב.

שאלות מן הקהל ותשובות

שאלה: אולי כל-כך קשה לסווג את ספר מורה הנבוכים משום שהרמב"ם שלח אותו לתלמידו פרק לאורך זמן רב. הוא לא כתב ספר שלם ואחר כך נתן אותו לתלמידו כמתנה, כמו שעשה לדוגמה מחבר ספר החינוך. אולי מורה הנבוכים אינו ספר שלם אלא רק אוסף של פרקים מזדמנים שונים.

תשובה: אכן הרמב"ם מעיד באגרת ההקדשה שלו שכתב את מורה הנבוכים פרק פרק, ושלח את הפרקים הנפרדים בזמנים שונים לתלמידו, ר' יוסף בן יהודה אבן שמעון, הנמנען של הספר. הפרקים אכן שונים ומגוונים. יש פרקים תנ"כיים, פרקים מדרשיים, פרקים אריסטוטליים אורתודוקסיים, פרקים אריסטוטליים רדיקליים, פרקים אפלטוניים, פרקים ניאו-אפלטוניים, פרקים כלאמיים, ויש אפילו פרק מיסטי אחד (הכוונה לחלק ג, פרק נא). הספר הוא כעין פאזל פסיפס ועל הקורא לקשור בין הפרקים השונים ולפתור את הפאזל. כל קורא עומד בפני מבחן: האם יצליח לחבר בין הפרקים ולפענח את הסודות של הרמב"ם? הספר הוא כתב חידה. זהו נכון. אולם נראה לי שבכל זאת הספר הוא ספר אחדותי וממוקד, ויש לו נושא עיקרי – והוא הפילוסופיה של המשפט או הפילוסופיה של ההלכה.

שאלה: לגבי נושא הספר, אפשר אולי למצוא תשובה בפתחה של הרמב"ם שבה הוא אומר שעניין הספר הוא "ביאור התורה באמת". כאשר הוא אומר "באמת" הוא מתכוון לכך שהספר אינו עוסק בדיני הסוכה, הלולב, וארבעת השומרים, אלא הוא עוסק בתוכן המהותי של העניין.

תשובה: בדיוק! עניינו של הספר הוא "התורה באמת", אלשריעה עלי אלחקיקה. הספר מעלה את השאלה: מהי התורה באמת? זו השאלה בה"א הידיעה של פילוסופיית ההלכה.

שאלה: האם הבעיה של כלליות החוק קשורה להבחנה שהרמב"ם עשה בין אברהם אבינו למשה רבנו? זאת אומרת, אברהם פעל כאינדיבידואל, דרש דרשות וקרא בשם ה', אבל משה לימד תורה והצליח להקים עם.

תשובה: אתה צודק. ההבדל הגדול בין אברהם אבינו למשה רבנו לפי הרמב"ם הוא בכך שנבואתו של משה רבנו היתה נבואת התורה, כלומר נבואה הלכתית. הרמב"ם מדגיש שנבואת משה רבנו בלבד היתה נבואה הלכתית (ראו מורה הנבוכים ב:לט; השוו משנה תורה, הלכות יסודי התורה ט:א-ב). כאשר הרמב"ם משווה בין אברהם למשה, הוא למעשה מצביע על חשיבותו המכרעת של החוק.

שאלה: מה היית עושה במשפט התמציתי בחלק ג, פרק נא, "וכשאתה מקיים את המצוות, כאילו התעסקת בו יתברך"? הרי זו התמצית! עושים מצוות כדי להתעסק בו יתעלה.

תשובה: בלא ספק כוונתן של התורה והמצוות לפי הרמב"ם היא להביא את האדם לידיעת ה', אהבתו, ויראתו. הרמב"ם שיווה חשיבות רבה לחוויה הדתית האינדיבידואלית – חוויה המורכבת מידיעה, אהבה, ויראה. אולם, התורה בעיניו אינה מעוניינת בחוויה הדתית ותו לא. היא מעוניינת גם בתיקון החברה ובשלום. היא מערכת משפטית שלמה, גם פוליטית וגם רוחנית. היא מעוניינת ליצור חברה מעולה שבה בני האדם יכולים לדעת את ה', לאהוב אותו, ולירוא ממנו.

שאלה: הציטוט הזה מחלק ג, פרק נא, מסויג. מדובר במצוות הצריכות כוונה, כגון קריאת שמע ותפילה. זו שאלה אם אפשר להחל ציטוט זה על מצוות שאינן צריכות כוונה, כמו עשיית סוכה.

תשובה: זהו פירוש מעניין לדברי הרמב"ם. אולי הוא מדבר בקטע זה רק על מצוות הצריכות כוונה, ואולי לא. הדבר אינו ברור. הרי הרמב"ם כותב שם: "דע כי כל מעשה העבודות הללו, כקריאת התורה והתפילה ועשיית שאר המצוות [סאיר אלמצות], אין

תכליתן אלא שתוכשר בהתעסקות במצוותיו [באואמרה] ית'...כאילו התעסקת בו ית'".⁷ הרמב"ם מדבר בראש ובראשונה על "מעשה העבודות", אבל גם מזכיר במפורש את "שאר המצוות". נדמה שביטוי זה כולל גם מצוות שאינן צריכות כוונה.

המונח "מעשה העבודות" כולל בין השאר את המצוות המצויות במשנה תורה, ספר אהבה, ספר עבודה, וספר קרבנות. אולם העבודה הראשונית והצרופה לפי הרמב"ם היא "עבודה שבלב", כמו שנאמר "ולעבדו בכל לבבכם" (דברים יא:יג). בהלכות תפילה א:א, הוא כותב כי עבודה שבלב "זו תפילה" (ראו בבלי תענית ב ע"א; השו"ב בבלי בבא קמא צב ע"ב). אולם כאן במורה הנבוכים הוא מגדיר אותה כ"הפעלת המחשבה במושכל הראשון",⁸ כלומר התבוננות שכלית טהורה ללא מלים. יש לכאורה סתירה בין הגדרת הרמב"ם ל"עבודה שבלב" בהלכות תפילה לבין הגדרתו כאן במורה הנבוכים. ברם, ניתן כמדומה ליישב סתירה זו. מתברר מדברי הרמב"ם בהלכות תפילה, שם, כי התפילה היא מצווה מדאורייתא אבל מילות התפילה הן מדרבנן ("ואין משנה התפילה הזאת מן התורה"). אפשר לשער כי מצוות התפילה שהיא מדאורייתא היא "הפעלת המחשבה במושכל הראשון" המתוארת במורה הנבוכים. לפי השערה זו, אין כל סתירה בין משנה תורה לבין מורה הנבוכים בעניין עבודה שבלב.

⁷ מוה"נ, תרגום קאפח, עמ' תרעז-תרעח.

⁸ שם, עמ' תרעו.

